

² Мочи А. К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи // ААН. — 1954. — № 4; Вадаи А.Х., Кульчар В. К вопросу о так называемых сарматских пряжках // ААН. — 1984. — № 36.

³ Вона ж дала найбільш повну критику поглядів М. Пардуца в своєму зведенні сарматських пам'яток області Сольнок (Vadai A.H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricum // Antaeus. — 1989. — № 17—18. Тут же див. сучасну літературу з історії сармат Угорщини).

⁴ Kulcsár V. A kárpát-medencei szarmata Barbaricum temetkezési ritusa. : Kandidátusi értekezés. — Budapest, 1993.

⁵ Остання та найбільша робота по поселеннях див.: Vadai A. Cultural and landscape changes in South-East Hungary. — Budapest, 1996. — Vol. II.

⁶ Кульчар В. Некоторые характерные черты погребального обряда сарматов Карпатского бассейна // Сарматы и Скифия (Донские древности). — Азов, 1997. — Вып. 5.

⁷ Див. примітку 2.

⁸ Visy Zs. The problems of the Dacian ethnic group in Hungary // Din istoria Europei Romane. — Universitatea din Oradea. Ser.: Istrie IV. — Oradea, 1995. — P. 100—101.

⁹ Istvánovits E., Kulcsár V. New archaeological phenomena in the ethnical picture of Eastern Hungary after the Marcomannic-Sarmatian War // Spesimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1993. — IX. — Pécs, 1994; Istvánovits E., Kulcsár V. Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd-3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plane // Beiträge zu römischer und

barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. — Marburger Kolloquium 1994. — Lublin; Marburg, 1994. — P. 405—416.

¹⁰ Дани джерел та історичні події див. Mócsy A. Pannonia and upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. — London, 1974.

¹¹ Dinnyés I. A hévizgyörki sarmata sírok (Sarmatian graves from Hévizgyörk) // Studia Comitatus. — 1991. — № 22. — 145—201. old.

¹² Mesterházy K. Frúhsamatezeitlicher Grabfund aus Veresegyház // Folia Archaeologica. — 1986. — Bd. XXXVII. — S. 137—161.

¹³ Istvánovits E. Some Data on the History of the Upper Tisza region in the Roman Age // Vychodoslovensky Pravek IV. — Košice, 1993. — S. 127—142.

¹⁴ Istvánovits E., Kulcsár V. Pajzosos temetkezések a Dunától keletre eső Kárpát-medencei Barbaricumban (Погребения с урнами в барбарикуме Карпатского бассейна к востоку от Дуная) // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve (1987—1989). — Nyíregyháza, 1992. — XXX—XXXII kt.

¹⁵ Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4. — 5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // ААН. — 1993. — Bd. XLV.

¹⁶ Párducz M. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn // ААН. — 1959. — Bd. 11; item. Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. — Budapest, 1963.

¹⁷ Párducz M., Korek J. Germán befojás a Maros-Tisza-Körös-szög kés.

Одержано
03.12.1997

Е. ШИТВАНОВИЧ,
В. КУЛЬЧАР

Г. Шаповалов

КОРАБЛИ ВЕРЫ. СУДОХОДСТВО В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ДРЕВНЕЙ УКРАИНЫ

Запорожье, 1997. — 156 с.

Майже в усіх культурних традиціях збереглися прадавні уявлення про водне середовище як першостихію, з якої виникло життя, а в деяких традиціях — і людська цивілізація. І справді, найдавніші земні цивілізації були островними або приморськими, а народи, які жили по берегах судноплавних рік, розвивалися швидше у порівнянні з іншими. Човен був найдавнішим транспортним засобом, який винайшло люд-

ство ще принаймні в епоху мезоліту, і з ним пов'язані перші кроки цивілізації людства. Водне середовище завжди сприймалося як амбівалентне: як життєдайне і захисне, з одного боку, і як руйнівна і небезпечна стихія, втілення світу померлих — з іншого. Все це відбилося і в уявленнях, пов'язаних з судноплаством, але тут переважали уявлення «з ознакою плюс» (корабель як символ спасіння і надії). Важливим був також момент соціального престижу: від могутності флоту залежали міцність

© БЕССОНОВА С.С., 2001

і велич суспільств та їх володарів. На території сучасної України, яка мала великі судноплавні ріки, насамперед Дніпро, і вихід до узбережжя двох морів, суднопластво і пов'язані з водним середовищем народні уявлення залишили помітний відбиток у духовній культурі.

Г. Шаповалов багато років присвятив всебічному вивченню згаданої вище теми. Різноманітні та численні матеріали, що ним зібрані, вдало згруповані по окремих главах. Книга добре ілюстрована, і це підсилює переконливість доказів, перетворює читання у захоплюючу подорож, яка розкриває нові й часом несподівані риси знайомих нібито явищ духовної та матеріальної культури.

Глава «Обожнювання водної стихії» є вступом до головної теми дослідження. Автор стисло розповідає про головні християнські свята і народні повір'я українців, пов'язані з водою. Зокрема, наводяться маловідомі або взагалі невідомі широкому загалу читачів дані про берегинь, богів Дніпровських порогів, водних богів слов'ян «Велесової книги» тощо. З погляду археології особливий інтерес, на мою думку, становлять етюди, що стосуються культу Тагімасада і підводних поховань.

Найдавнішим фактом існування культу водної стихії на території України, засвідченим у писемних джерелах, можна вважати шанування скіфами бога Тагімасада (Тамімасада), про якого повідомляє грецький історик V ст. до н. е. Геродот. Він ототожнює це божество з грецьким Посейдоном і зазначає, що йому жертвують лише так звані царські скіфи (Геродот, IV, 59). Можна цілком погодитися з автором монографії, що рецензується, у тому, що він головною у змісті зазначеного культу вважає його водну сутність — на противагу «солярному» трактуванню цього образу, якого дотримується багато хто з дослідників. Дуже слушним є залучення такого джерела, як опис «водяного коня» в давньоруському творі «Фізіолог», що сягає грецьких елліністичних джерел. Це дає змогу простежити взаємозв'язок образів водяного коня (втілення чоловічої основи водної стихії, її володаря) і золоті риби — персоналізації жіночої основи водного світу (с. 9—12). І це висвітлює сутність такого малодослідженого образу скіфського культового мистецтва, як риби. Це насамперед стосується кінського спорядження V—IV ст. до н. е., а також масивної золоті пластини у вигляді риби із Віташкова (Феттерсфельде) кінця VI — початку V ст. до н. е., де було знайдено «клад», що належить до так званих воєнних пам'яток скіфського типу в Центральній Європі. Образ риби відсутній серед найдавніших витворів скіфського звіриного стилю, і шляхи його появи в скіфському культовому мистецтві ще не з'ясовані. Важливішим є інше: досить вірогідне ставлення цього образу до культу Тагімасада, що допомагає з'ясувати коло пов'язаних з ним міфологічних уявлень, а також шляхи культурного впливу на формуван-

ня цього культу. Якщо простежити подальший розвиток «водної» символіки, то можна визначити її політичний аспект цього культу. Шанування «володаря вод» Тагімасада-Посейдона означало, ймовірно, володіння головною водною артерією країни — Дніпром-Борисфеном, а також землями біля Керченської протоки, до якої, за Геродотом, простягалися володіння царських скіфів у V ст. до н. е.

Наступний етюд стосується підводних поховань. Ця тема лише позначена в монографії — на прикладі деяких писемних свідчень щодо подібних поховань у готів, а також деяких африканських племен XVII—XIX ст. (с. 14). Проте численні дані, які наводить автор, особливо в другій главі, дозволяють зробити деякі припущення відносно поширення цього обряду. На наш погляд, стійке ототожнення водної стихії зі світом померлих у слов'янських народів (і не лише у них), а також тривале існування традиції поховання померлих у гробовищах-човнах або могилах, за формою близьких до човнів, дають змогу припускати, що в далекому минулому у предків цих народів існував обряд поховання в човні, який спускали на воду. На користь цього, зокрема, може свідчити наявність загальноєвропейського терміна *pañu*, який означав особливий різновид поховального обряду*, а також поховальний човен, в якому пливли до царства померлих¹.

Головною у монографії є друга глава «Корабель і його образ у духовному житті». Уперше після виходу з друку в 1890 р. праці Д. Анучина, його погляди щодо ролі човна у поховальному обряді давніх і сучасних народів здобули подальшого розвитку. Основну увагу приділено таким аспектам теми: археологічні свідчення згаданого обряду; тлумачення семантики цих поховань; категорії речей поховального інвентаря з «водною» і «судноплавною» символікою; символіка образів образотворчого мистецтва цього ж семантичного ряду. Г. Шаповалов зібрав дані стосовно цілої групи поховань у човнах або у так званих човноподібних могилах, починаючи від епохи неоліту-бронзи до пізнього середньовіччя, частину з яких інтерпретовано ним особисто (с. 30—82). На жаль, не наведено дані щодо кількості (хоча б приблизної) таких поховань по окремих періодах. Не всі випадки здаються однаково переконливими. Це стосується поховань у човноподібних ґрунтових могилах ямного і катакомбного часу (с. 13, 32). Не можна виключати елементу випадковості під час спорудження могили або фіксації її контурів під час розкопок. Щоправда, «водна» символіка згаданих катакомбних поховань підсилюється завдяки морським черепашкам, якими були прикрашені небіжчики. Втім для отожнення крейдя-

* Як згадується в монографії далі (с. 67), в Північній Європі і Скандинавії в ранньому середньовіччі існував обряд поховань у човнах, які підпалювали і спрямовували в море.

ної підсипки на дні ям (до речі, так іноді помилково позначають проширок органічного тліну), з водами потойбічного світу (с. 32) немає надійних підстав. У будь-якому разі цей напрям пошуків треба продовжувати. Можливо, ретельна фіксація деталей поховального обряду допоможе виявити не одне поховання такого типу. Це насамперед стосується поховань у дерев'яних гробовищах, серед яких виділено вже значну кількість поховань у «колодах», які могли бути човнами-моносилами або їхніми спрощеними копіями (с. 33, 34).

У книзі чомусь немає згадки про виразне поховання в «човні» скіфського часу, знайдене в кургані № 6 поблизу с. Олександрівка в Басейні р. Самара. Це поховання знатного воїна початку V ст. до н. е. в човноподібному дубовому гробовищі². Гробовища-колоди використовувалися також спорідненими скіфам населенням Туви та Алтаю в VII—V ст. до н. е., а пізніше — савромато-сарматським населенням під час поховання осіб вищих соціальних рангів³. Значний інтерес становлять зібрані автором дані стосовно зображень культових моделей, а також імітацій човнів у витворах прикладного мистецтва від найдавніших, таких, як петрогліфи в святиниці «Кам'яна Могила», які датують періодом від мезоліту — раннього неоліту до III тис. до н. е., до знахідок пізньосарматських часів (с. 34—66). Деякі з трактувань добре відомих археологічних знахідок дійсно є несподіваними, а культове значення деяких, наприклад човноподібних, світильників у похованнях стає зрозумілішим завдяки наведеним у книзі аналогіям (с. 40—43). Дуже цікавими є спостереження автора щодо втілень образу сонячного човна у витворах скіфо-сарматських часів. Досить несподіваним, але цілком слушним видається трактування так званих калачеподібних золотих сережок із скіфських поховань IV ст. до н. е. як моделей сонячних човнів (с. 43—44). Оздоблення цих прикрас — качечки по краях «човника», спіралі — відповідають такому трактуванню, а деякі екземпляри, в тому числі більш ранні, VII—V ст. до н. е., навіть ближче нагадують човни, ніж згадані в роботі сережки IV ст. до н. е.⁴ Переконливим є також ототожнення з човном глиняних «коники» — вогнищних підставок з пізньоскіфського городища Золота Балка (с. 45—46). Всі ці спостереження, подані на тлі аналогічних виразних знахідок античного світу і культур гальштатського кола, спонукають пильніше придивитися до образів, пов'язаних з водним середовищем, що розповсюджуються у скіфів з кінця V—IV ст. до н. е. Частково це пояснюється культурним впливом з боку античного світу, але водночас свідчить, певно, про посилення значення водних шляхів сполучення, можливо, у зв'язку з розвитком торгівлі.

Багато уваги приділено аналізу такого важливого для зазначеної теми джерела, як зображення кораблів на античних монетах (с. 56—64). Проте навряд чи доцільно розглядати їх передусім як зображення сонячного човна — сим-

волу відродження, що був пов'язаний з поховальним культом. Прикладом надмірного захоплення сонячною тематикою є трактування кола монетного штемпеля як зображення сонця (с. 58). У згаданих монетних зображеннях важко відрізнити соціально-політичний аспект, пов'язаний з темою триумфу і перемоги у морських битвах, від аспекту культового (ушлявлення правителя, якого захищають боги).

Тема пошуків зображень сонячного човна серед тамгоподібних знаків Північного Причорномор'я сарматських часів (с. 49—52) потребує окремого дослідження. Це піктограми з певним смисловим змістом, до складу яких, звичайно, миг входить знак «човен». Згадане стосується зображень на рис. 42 і 43. Знаки, репрезентовані на рис. 41, все ж більше нагадують зображення тварин у запряжці на пам'ятках епохи бронзи⁵.

Значний розділ монографії (с. 66—82) присвячений огляду поховань у човнах у ранніх слов'ян і в період Київської Русі. Для цього періоду існують як письмові свідчення, так і зображення (книжкові мініатюри), що дозволяє глибоко і всебічно розглянути відповідні звичаї. Найбільша кількість знахідок походить з Північної Європи, де поховання в човнах широко розповсюджені з VI ст. Це курганні поховання, численні зображення на поминальних стелах, написи на яких розповідають про походи вікінгів, в тому числі плавання по Чорному морю і ріках, зокрема Дніпру. Цікаво, що саги розповідають про поховання загинувших воїнів на кораблі, спрямованому в морські простори (с. 67). В культурі вікінгів значення корабля як соціального символу виявляється найвиразніше. Слідом за В.А. Булкіним автор слушно вважає, що слов'яни, насамперед північні, сприйняли обряд спалювання померлих разом з кораблем від норманів, але згодом цей обряд втрачає норманські етнічні риси, залишаючись при цьому привілеєм вищої верстви населення Русі (с. 71). Цей досить складний обряд було реконструйовано, зокрема, за даними розкопок кургану Чорна Могила в Чернігові. Водночас у тому ж X ст. були широко розповсюджені поховання в човнах-моносилах, виготовлених з одного товстого стовбура дерева, які в разі трупоспалення не залишали ніяких слідів (с. 74). Частина таких поховань, відкритих О.О. Бобринським в колишній Київській губернії, були здійснені в «товстих довбаних стовбурах» або «великих коритах» — фактично, в архаїчних «човнах», дуже подібних до «човнів» зі скіфських часів, а також козацьких часів, XV—XVII століть. Цікаве і таке міркування автора. Як і Д. Анучин, він вважає, що серед поховань з трупоспаленнями в дерев'яному наметі або шатрі були такі, що імітували «відповідну надбудову або поховальну камеру на поховальному човні», форму якої поки що не можна реконструювати (с. 74—75).

Далі (с. 82—95) автор розглядає численні й різноманітні зразки образотворчого мистецтва з «корабельною» символікою, монетні та геральдичні зображення, що збігаються у часі з двома «сплесками» судноплавства на території

України у середньовіччі: у період Київської Русі і козацької держави. Серед них — металеві кресала у вигляді стилізованих «сонячних човнів» або досить реалістичних зображень галер XV—XVIII ст. із козацьких поховань (рис. 78, 79), слов'янські скроневі кільця, так звані коники-підвіски фінно-угорських племен Східної Європи, а також східних слов'ян VII—XIV ст., які можна, слідом за автором, вважати класичними зображеннями сонячного човна (с. 93—94, рис. 89—91). Зображення сонячного човна автор виділяє також серед численних амулетів слов'ян IX—XIII ст. (с. 88—90). Особливо цікаво є трактовка підвісок у вигляді півмісяця, які пов'язували з культом місяця. Наведені автором аргументи, а також вдало підібрані ілюстрації переконують, що це дійсно зображення перегорнутого човна поєднане з хрестом (рис. 83). У цих композиціях, як зазначає автор (с. 90), зароджується один з найважливіших символів християнської віри — «хрест на півмісяці». Ця символіка стає дуже популярною в українській, польській, російській геральдиці XIV—XVI ст. (рис. 93—95).

Найяскравішим проявом того значення, яке мав образ корабля в духовному житті християн, було широке розповсюдження в ранньому середньовіччі храмів так званого базилікального типу, споруджених у вигляді корабля, а також записання культурною архітектурою терміну «наос», «неф» (корабель) для позначення головної частини храму з олтарем спереду, що відповідала носовій надбудові корабля із судовим храмом. У книзі послідовно простежено трансформацію давнього образу сонячного човна під впливом християнської релігії в символ церкви, яка пливе по хвилях бурхливого життєвого моря і рятує віруючих (с. 105). Всі наведені вище дані, як справедливо зазначає автор, дозволяють дійти висновку, що корабель як символ спасіння не лише займав провідне місце у світогляді давнього населення України (с. 111), а й зберігся до наших часів як один з універсальних образів світової культури.

З не меншою цікавістю, ніж попередня, читається також третя глава — «Культове значення якоря у давнину». Цей символ тісно пов'язаний з образом сонячного човна, але він має й самостійне значення (якір спасіння). Автор простежує найдавніші прояви культу корабельного якоря — у народів Близького Сходу, Єгипту, Греції, а також в античних містах Північного Причорномор'я. Саме у давньогрецькому мистецтві V ст. до н. е. з'являється зображення, яке об'єднує якір і хрест і яке у подальшому стає символом однієї з головних чеснот християнства — Надії (с. 119). Він також ототожнювався з Ісусом Христом.

Слідом за В.С. Драчуком автор доводить, що численні стилізовані зображення якорів — культові символи римських та ранньосередньовічних часів, знайдені в північнопричорноморських містах Пантікапею, Ольвії, Херсонесі та інших, були прототипами «двозубів» і «тризубів», які ви-

користувалися в культовій символіці Київської Русі (с. 121—125). Деякі зображення нагадують також тризуб, який належав до найдавніших сакральних символів, що в багатьох культових системах визначали поняття «гора» (світова), а через нього — володіння трьома сферами Всесвіту. Він був символом багатьох глибокоархаїчних верховних богів, зокрема Посейдона. Інакше кажучи «стилізація» якоря під тризуб могла бути свідомою, адже це підсилювало сакральний зміст символу.

Далі аналізуються численні «синтетичні» зображення, що поєднують якір, хрест, дерево життя, а також сонячні та інші символи (с. 128—135).

Подібно до інших проявів вірувань і уявлень, пов'язаних з судноплавством в часи запорозького козацтва, в XV—XVIII ст., відроджуються і розповсюджуються традиції, пов'язані з освяченням якоря.

Хрести з рогами якоря в основі вінчали маківки козацьких храмів, вони прикрашали родові та міські герби, печатки офіційних осіб, «якореподібні» хрести ставили на могилах чорноморських козаків та їхніх спадкоємців ще у XIX ст. (с. 133—137). Наведено цікаві дані щодо відголосу давнього культу якоря в християнській обрядовості в Україні XIX—XX ст., символіка якого тісно пов'язана з символікою сонячного човна (с. 138—141). Вартий уваги той факт, що в ці пізні часи два найдавніші культові символи — тризуб і якір — є синонімами в народній свідомості, тобто спостерігається відродження давнього багатозначного знаку тризуба, який як символ Посейдона увібрив до себе і «якірну» символіку. Для багатьох з тих, хто прочитав монографію Г. Шаповалова, стають, окрім іншого, зрозумілими ідейний зміст і глибоке історичне коріння державної символіки України. Безсумнівно, ця цікава і змістовна книга спричиниться до серйозних роздумів і нових пошуків.

¹ *Іванов В.В., Топоров В.Н.* Навь // Мифы народов мира. — М., 1982. — Т. 2. — С. 195.

² *Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е.* Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. в с. Александровка // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 92.

³ *Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 156.

⁴ *Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. Д4-5. — М., 1978. — С. 29—31. — Табл. 18, 19.

⁵ *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. — М., 1974. — С. 104; *Шер А.А.* Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980. — Рис. 35, 37, 55, 56.

⁶ *Топоров В.Н.* Гора // Мифы народов мира. — М., 1980. — Т. I. — С. 311—315. *Наливайко Степан.* Тризуб Посейдона і Володимир // Індо-Європа. — К., 1992. — Кн. 1. — С. 46—47.